

EGEDY GERGELY
Ez volt a magyar XX. század
 Salamon Konrád könyvét újraolvasva

A történelmi emlékezet a legnagyobb összetartó erő, ez teszi a nemzetet nemzetté – írta a két világháború közötti időszak kiváló filozófusa, a piarista Kornis Gyula az *Államférfiban*, s ha a XXI. század első évtizedében fel akarjuk mérni lehetőségeinket, aligha tehetünk bölcsebbet, mint hogy először is megpróbálunk tisztába jönni a múltunkkal. Kornis arra is utal, hogy a történelem nem más, mint az emberi szellem önismerete – a helyes nemzeti önismeret kialakítása pedig a legnehezebb feladatok közé tartozik. Megoldása során szembe kell néznünk azzal a dilemmával, hogy vajon minden úgy rendelkezett-e, ahogy történt, avagy mi magunk is felelősek vagyunk a sorsunkért. A jeles történésznek, Salamon Konrádnak a magyar XX. századról készített kiváló összegzése, amely nem specialistáknak, hanem a szélesebb értelmiségi olvasótábornak szól igényes, de közérthető nyelven, önismeretünk javításával nemcsak tudásunk bővítéséhez, hanem a hosszú ideig akadályozott nemzetépítéshez is nagy segítséget ad. (*Ez volt a magyar 20. század*, Auktor Kiadó, Budapest, 2008).

A munka időbeli kerete a történettudománynak azt az új szemléletét tükrözi, amely a XIX. századot hosszúnak, a XX. századot pedig rövidnek látja: történelmünk tárgyalása így az I. világháborúval, 1914-gyel kezdődik, s a rendszerváltás időszakáig, 1990-ig tart. Hogy mit adott ez a rövid század? A híres hegedűművész, Yehudi Menuhin szavai jutnak eszembe: „ez keltette a legmerészebb reményeket az emberiség történetében, s ez rombolt le minden illúziót és ideált.” A mi magyar évszázadunk is merész reményekkel kezdődött, s aztán, a „boldog békeidők” elmúltával, nemzetünk egyik megpróbáltatásból a másikba zuhant. E szomorú folyamat ábrázolásában Salamon Konrád abból a felfogásból indul ki, a szakma szigorú szabályai szerint, hogy a történésznek elsődlegesen nem az ítélezés a feladata, hanem az, hogy megértse, amit egyáltalán meg lehet érteni. Ez persze számára sem jelenti annak a francia mondásnak az elfogadását, miszerint mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani... XX. századról adott összefoglalása sikeresen ötvözi a tények tiszteletét, a maximális tárgyilagosságot a nemzet iránti elkötelezettséggel – és a felelősök megnevezésével sem marad adós.

A XX. századra világszerte a múlt lerombolása s a hagyományos értékrend felszámolása nyomta rá a bélyegét – e folyamat nálunk az I. világháború végével meg-

kezdődő „nemzeti önpusztítással” vette kezdetét, a szerző egy másik művének a címét idézve (*Nemzeti önpusztítás*, 2001). A sorsfordulónak tekinthető két esztendő, az 1918 ősztől 1920 ősziig terjedő időszakot nem lehet megérteni a magyar társadalmat megosztó súlyos ellentétek figyelembe vétele nélkül. A *Nemzeti önpusztításban* a szerző úgy fogalmaz, hogy társadalmi és gazdasági tekintetben az iparból és kereskedeleméből élő „városi Magyarország” állt szemben a mezőgazdaságból élő „vidéki Magyarország”-gal, politikai síkon pedig a legélesebb megosztottság, a választójog ügye mellett, a közjogi kérdés megítélésében, a 48-asok és a 68-asok vitájában mutatkozott meg. Salamon Konrád joggal mutatott rá ez utóbbi vita termékletlen voltára, s arra, hogy Tisza Istvánon kívül igen kevesen vették észre: az Osztrák–Magyar Monarchia fenntartása kifejezetten magyar érdek volt, hiszen a történelmi Magyarország csak a Habsburg-birodalom részeként őrizhette meg önmagát. E meggyőződés igazságát világosan demonstrálták a Monarchia felbomlásának keserű következményei...

A trianoni tragédiához tehát nemcsak az ellenséges nagyhatalmak járultak hozzá, hanem azok a belső ellentétek is, amelyek politikai felforduláshoz, majd pedig történelmünk egyik mélypontjához, a Tanácsköztársasághoz vezettek el. A nemzeti összefogás meghiúsulásának két fő okát Salomon Konrád a szélsőbaloldali, kommunista erők előretörésében, és ezzel összefüggésben a lehető legszerencsétlenebb katonapolitikában jelölte meg. A kommunisták mindent elkövettek az új hadsereg megszervezéséhez erélyesen és szakértelemmel hozzájáruló Bartha Albert hadügyminiszter megbuktatásáért – Bartha annak a Linder Bélának a posztját foglalta el, aki e vészterhes időkben kijelentette, hogy többé nem kíván katonát látni. Károlyi Mihályt az eseményekkel sodródó politikusként látjuk, aki későn jött rá arra, hogy mit kellett volna cselekednie – a jeles liberális-konzervatív államférfi és történész, Gratz Gusztáv ugyanerről a korszakról írva 1935-ben (*A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*) így fogalmazta ezt meg: Károlyi „a forradalmi mozgalmaknak nem vezetője volt, csak exponense, sőt gyakran csak szolgája. Nem volt egyéni politikája, hanem azt készen vette át szociáldemokrata és radikális fegyvertársaitól.” Véleményem szerint még ez is visszafogott, „angolos” fogalmazás...

Károlyi bűnösen felelőtlen politikája előkészítette a talajt a bolsevikok államcsínyéhez, a magyarországi proletárdiktatúrához, amelyről Salamon Konrád úgy véli, hogy végső soron a világháború győzteseinek mohósága következtében jött létre. A 133 napos diktatúra „mind bel-, mind külpolitikai szempontból zsákutcába vitte az országot”, s ürügyet adott a születő szom-

szédállamoknak arra, hogy a magyar bolsevizmus elleni harccal igazolják területablásaikat. A Vörös Hadsereg sikeres északi hadjárata kapcsán a szerző joggal jegyzi meg: katonai téren Magyarország valójában nem volt teljesen reménytelen helyzetben, és megakadályozhatta volna a szomszédok területfoglaló előretörését, „ha a Károlyi-korszakban idejekorán hozzáfog a hadsereg-szervezéshez”. Tény: az őszirózsás forradalom kormányát a párizsi békecsinálók nem ismerték el, ám az átmenetileg erőt mutató proletárdiktatúrával mégis tárgyalóasztalhoz ültek. E gondolat érvényességének bizonyítására a nálunk csak szűkebb körben ismert török példára utalnék: a vesztes Törökországra 1920-ban rákényszerített, megalázó feltételeket és súlyos területi veszteségeket (Kisázsia, Anatólia) tartalmazó sévres-i béke ellen Musztafa Kemal vezetésével sikeres fegyveres ellenállás bontakozott ki – s a kapituláns kormányzattól megszabadult új török állam nagyságrendekkel kedvezőbb békéhez jutott 1923-ban Lausanne-ban.

Tudjuk, hogy a trianoni békediktátum kidolgozásában nem volt teljesen egyforma a győztes hatalmak felelőssége: a franciák mértéktelen német-és magyar-ellenes törekvéseit a két angolszász hatalom több tekintetben is mérsékelni próbálta. Ennek kapcsán Salamon Konrád felidézi, hogy Llyod George brit miniszterelnök – Apponyi Albert beszéde nyomán – felvetette a magyar határok újragondolását, kijelentve: nem lesz béke Közép-Európában, ha „egész magyar közösségeket úgy adnak át” (a szomszéd országoknak), „mint egy-egy marhacsordát, csak azért, mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását”. Térségünkben azonban – a britek érdektelenségével összefüggésben – a franciák szempontjai érvényesültek elsődlegesen.

A könyv külön fejezetben foglalkozik azon honfitársaink sorsának alakulásával, „akiken átlépett a határ”. Csehszlovákia kapcsán kiemeli a mártírsorsú gróf Esterházy Jánost, aki 1942-ben a szlovák parlamentben egyedül mondott nemet a zsidóság deportálását elrendelő törvényre, Románia vonatkozásában pedig az Erdélyben maradási választó és az ottani magyar közösségért kiálló Kós Károly és Bánffy Miklós példaadó helytállására hívja fel a figyelmet. Mindketten felismerték, hogy kisebbségi körülmények között a nemzeti egység immár létkérdés.

A magyar alkotmányosság helyreállítása 1920-tól így meglehetősen kielezett kül- és belpolitikai helyzetben történt. E folyamatot ismertetve Salamon Konrád kiemeli, hogy kormányzóvá választása után Horthy Miklós, eltávolodva a különítményesektől, szerencsésen testesítette meg a politikai és pártküzdelmek fölött álló államfőt, és a nemzet megmentőjeként egyre növekvő

népszerűsége tett szert. Bethlen István szélsőségektől mentes politikája külföldön is bizalmat kapott, s ennek köszönhetően sikerült lazítani a kisantant-országok szorításán. A bethleni konszolidáció tiszteletre méltó eredményeit elemezve a szerző ugyanakkor arra is utal, hogy „az 1920-as évek átlagembere nagyon nehéz körülmények között élt” – s a szociális elégedetlenségre a rendszer baloldali és jobboldali ellenzéke egyaránt épített.

A népszerűtlen kormányzati intézkedéseket követelő nagy világgazdasági válság még jobban elmélyítette a társadalmi ellentéteket, s ezzel előkészítette a talajt Gömbös Gyula jobboldali reformkísérletéhez. Az új kormányfő „Nemzeti Munkatervét”, állapítja meg Salamon Konrád, nemcsak a szociáldemokraták és a szakszervezetek vetették el, mint korábbi jogaik felszámolására irányuló kísérletet, hanem a nagybirtokosok és a gyárosok is bizalmatlanul fogadták, ugyanis nem kívánták elfogadni az állam fokozott gyámkodását. Gömbös előtt Mussolini példája lebegett, írja a szerző, s valóban: 1932-ben több történet egyszerű kormányváltásnál, a rendszer tudatosan igyekezett eltávolodni Bethlen liberális-konzervatív orientációjától. Nem véletlen, hogy Gömbös egyik legfontosabb belpolitikai célja épp Bethlen kiszorítása volt, s ezt sikerült is elérnie. A külpolitikában Gömbös örömmel fogadta Hitler hatalomra jutását – igaz, e fordulatban még nem látta meg a totális diktatúra győzelmét, hanem egy olyan nemzeti irányzat sikerének tekintette, amely megértőbb lesz a magyar revíziós törekvések iránt. Az 1935 áprilisában rendezett választást „példátlan erőszak és csalás jellemezte”, a beígért nagyszabású reformok pedig rendre elmaradtak – a betervezett földreform sem ígért érdemi változásokat. A reformoknak tehát nagyobb volt a füstjük, mint a lángjuk. Jól tükrözi ezt, hogy amikor 1935 áprilisában, Zilahy Lajos villájában sor került a miniszterelnök és a fiatal népi írók nevezetes találkozására, a kormányfő „destruktívna” nevezte a falusi szegények étlapját felidéző Móricz Zsigmondot...

Salamon Konrád kutatói munkásságának egyik kiemelt, önálló monográfiákban is feldolgozott területe a harmincas évek elején színre lépő népi írók mozgalma (*Utak a Márciusi Front felé*, 1982; *A Márciusi Front*, 1980; *A harmadik út kísérlete*, 1989). A történész hangsúlyozza: mivel a győztes ellenforradalmi rendszer ragaszkodott a kialakult társadalmi berendezkedés változatlan fenntartásához, az ellenzéki csoportok kezdték követelni a polgári átalakulás felgyorsítását. Megközelítésében a modernizációs elképzeléseknek két irányzata alakult ki. Egyrészt újjászerveződtek az őszirózsás forradalomban kulcsszerepet játszó szociáldemokrata erők: ők a hagyományos baloldali modernizáció értékrendjét képviselték. Velük szem-

ben a népiek egy alternatív irányzatot dolgoztak ki, amely a baloldali és demokratikus értékek vállalását összekapcsolta a nemzeti gondolat újrafogalmazásával és előtérbe állításával. A trianoni Magyarországon ők fogalmazták meg először a Duna-menti népek egymásraultalságának eszméjét is. Magam kissé hiányolom – de talán csak szubjektív elfogultságom következtében –, hogy a korszerűsítés lehetséges útjainak a taglalásából kimaradt a konzervatív változat esélyeinek a felvetése, pedig a nemzeti összetartozásnak ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonító, de az egyenlőségről és a demokráciáról a népiektől eltérő módon gondolkodó konzervativizmus szintén nem összeegyeztethetetlen a modernizációval. Meggyőzően bizonyítja ezt a bismarcki Németország vagy épp a Meidzsi-restauráció utáni Japán példája. (Érdekes történelmi feladat lenne egyszer részleteiben is megvizsgálni, hogy vajon milyen mértékben álltak fenn a „neobismarcki szituáció” feltételei, Guy Hermet francia politológus kifejezését használva, a két világháború közötti Magyarországon.)

Tény mindenestre, hogy kifutási és bizonyítási lehetőség a modernizáció egyik irányzatának sem adott, hiszen a harmincas évek közepétől Magyarország egyre inkább külpolitikai kényszerpályára került, és egy újabb világháború felé sodródott. Ami azonban a politikában nem valósult meg, az megvalósult a művészetben; Salamon Konrád joggal emeli ki a magyar kultúrára kitekintő fejezetében, hogy Bartók Béla és Kodály Zoltán zenéjében, Lechner Ödön és Kós Károly építészetében, Derkovits Gyula, Aba Novák Vilmos és a szentendrei iskola festészetében példaértékű módon ötvöződött hagyomány és modernség, magyarság és európaiság.

A II. világháború időszakával foglalkozva a történezs hangsúlyozza: az igazságtalanul elcsatolt területek visszaszerzése mindenkit örömmel töltött el, de ezért egyre nagyobb árat kellett fizetni a hitleri Németországnak a szélsőjobboldali szervezetek előretörésével, a zsidótörvények meghozatalával, majd pedig a magyar katonáknak az orosz frontra küldésével. Ez az út végül a nyilas rémuralomhoz és hatalmas, az ország méretéhez képest megdöbentő embervesztéshez vezetett: a koncentrációs táborokban meggyilkoltak, valamint a katonai és civil áldozatok száma összességében csaknem elérte – a háború alatti országterületre számolva – az egymillió főt. Ha ehhez az adathoz még azt a hétszázezer főt is hozzászámítjuk, akiket szovjet munkatáborokba szállítottak, s akiknek a többsége sohasem jött vissza, képet kapunk arról, hogy mit rabolt el tőlünk a XX. század.

1945-től a „szovjet hódoltság” korszaka köszöntött ránk, s a megszállt ország ellenőrzésére létrehozott Szövetséges Ellenőrző Bizottságról joggal jegyzi meg Salamon Konrád, hogy bár elméletileg ugyan a terület

a három nagyhatalom (Szovjetunió, USA, Nagy-Britannia) képviselőjéből állt, gyakorlatilag kizárólag Moszkva érdekeit képviselte. Az olvasó részletes – és a kitűnően megválasztott korabeli idézetek révén kifejezetten érzéletes – képet kap arról a szomorú folyamatról, amelynek során a kommunisták a csalás és az erőszak alkalmazásának különféle kombinációi révén könyörtelenül kiszorították politikai ellenfeleiket, és 1948 nyarára monopolizálták a hatalmat, megmutatva a proletárdiktatúra „igazi arcát”. Sokatmondó ugyanakkor, és szerencsés, hogy a szerző külön is kiemeli: 1947 augusztusában még az elcsalt „kék cédulás” választások eredménye is azt mutatta, hogy „a magyar választók abszolút többsége a demokráciára szavazott”, hiszen a polgári-demokratikus pártok összesen 54 százalékot szereztek.

A nyugati diplomaták teljes mértékben beletörődtek abba, hogy Magyarország a Szovjetunió érdekszférája lesz. Salamon Konrád véleményével egyetértve saját kutatásaim alapján még annyit fűznék ehhez, a kép árnyalására, hogy nagyfokú ellentmondásosság és bizony némi képmutatás jellemezte a brit és az amerikai álláspontot. A londoni külügyminisztérium ugyan már 1945 tavaszán „védhetetlennek” minősítette Kelet-Közép-Európát, a britek budapesti politikai képviselője, Alvory Gascoigne mégis többször megróttá Nagy Ferenc miniszterelnököt az engedményekért, keményebb ellenállásra biztatva a kiscgazdákat – miközben viszont mindig hozzátette, hogy végső soron a problémákat „a magyaroknak maguknak kell megoldaniuk”. Azaz: kritikus helyzetben nem számíthatnak semmilyen nyugati segítségre. Az amerikai kormányzat a britnél valamivel határozottabb volt ugyan, de néhány látványos tiltakozási akción túl (Kovács Béla elrablása, Nagy Ferenc puccsszerű lemondatása kapcsán) az sem lépett.

A XX. századi magyar történelemről írott munkák többségének látókörén kívül esik a szomszédállamokhoz csatolt magyarság sorsának alakulása – Salamon Konrád munkájának nagy erénye, hogy a nemzetnek a politikai határokon átívelő lelki és kulturális összetartozásából indulva ki, alapos ismertetést ad a Csehszlovákiához, Romániához, a Szovjetunióhoz és Jugoszláviához került nemzetrészekről. A kép, ha árnyalatnyi eltérésekkel is, mindenütt lesújtó: a magyarokat háborús bűnösökként kezelték, és mindent megtettek magyar identitásuk felszámolására. Helyzetüket a két világháború között is drasztikus intézkedésekkel nehezítették, a kommunista berendezkedés azonban még mostohább körülményeket eredményezett. Az okokat illetően joggal hívta fel a figyelmet idézett írásában Csoóri Sándor arra, hogy, egyrészt, „a többpártrendszerű országok nacionalizmusa eleve nem lehet olyan

féktelen és diktatórikus, mint az egy párt irányította országoké”, hiszen, akár csak pártérdekből is, az egyik szereplőnek vállalnia kell a nemzetiségek gondjait. Másrészt pedig a magántulajdon megszüntetése maximálisan kiszolgáltatta a kisebbséghez tartozó egyént az államhatalomnak. Salamon Konrád elemzéséből kiderül, hogy a durva elnyomás alatt a nemzeti önazonosság megőrzésében a legértékesebb segítséget a nyelvet ápoló és a kultúrát fenntartó intézmények nyújtották – e tapasztalat megszívlendő az identitásunkat ugyan nem a brutalitás eszközeivel, de nem kisebb mértékben fenyegető globalizáció korában is...

Az 1956-os forradalom résztvevőinek követeléseit igen találóan érzékelteti a szerző annak felidézésével, hogy amikor október 23-án Nagy Imre úgy kezdte a beszédét, „Elvtársak!”, az összegyűlt tömeg ezt nagy morajlással visszautasította, ugyanis nem a kommunista diktatúra megreformálása, hanem a leváltása volt a célja. A jól megválasztott idézetek itt is sokat segítenek az események megértésében, és felrajzolják azt az utat, amely a szocializmus megreformálásának az ábrándjától a polgári demokrácia vállalásáig és a semleges, a Szovjetuniótól elszakadó Magyarország követeléséig vezette Nagy Imrét és társait. Salamon Konrád utal arra, s joggal, hogy Moszkva hivatkozási alapként használta fel a beavatkozáshoz Nagy-Britannia és Franciaország október végén indított szuezi intervencióját – ehhez annyit tennék hozzá, hogy még a szigetországban is nagyon sokan elítélték Eden kalandor akcióját, amely magyar szempontból hihetetlenül szerencsétlen időzítésű volt. A neves brit író és publicista, Noel Barber például úgy fogalmazott, hogy Szuez valóságos „politikai ajándék” Hruscsov számára. A megtorlásról szóló részben a szerző egy felettébb sokat eláruló idézetet közöl Kádártól: ebben arról van szó, hogy bár Nagy Imre perét 1958 februárjában megkezdték, mivel a súlyos ítéletek nem illeszkedtek volna a Szovjetunió pillanatnyi külpolitikai irányvonalaiba, célszerűnek látszott elhalasztani a tárgyalást – hogy ne kelljen enyhe ítéletet hozni. Mindezzel együtt a levert forradalom roppant fontos következményére hívja fel az olvasó figyelmét Salamon Konrád akkor, amikor megfogalmazza: „Magyarország eltaposva is más lett, mint azok az országok, amelyek meg sem kísérelték az önkény elleni lázadást.”

Ez persze csak az érem egyik oldala. A pártállami rendszer helyreállításának az elemzését annak a kulcsjelentőségű ténynek a kimondásával kezdi a szerző, hogy a magyar népnek rá kellett ébrednie: ha 56 sem volt elég a kommunista diktatúrától való megszabaduláshoz, akkor nincs más választás, mint eltűrni a hódoltságot. E felismerés vezetett el a gyakran emlegetett, a társadalom és

a kormányzat között informálisan megkötött „kádári kompromisszumhoz”, amelynek értelmében a polgárok lényegében lemondtak a közügyekbe való beleszólásról, s cserében a hatalom sem zaklatta őket feleslegesen a magánszférájukban. Magyarország így vált „hruscsovista mintaállammá”, a „legvidámabb barakká” – állapítja meg a szerző, kiemelve, hogy „olyan kirakatpolitikát valósítottak meg, ami a szovjet típusú szocializmus életképességét volt hivatva bizonyítani.” E kompromisszumnak azonban súlyos ára volt; Csoóri Sándor már 1978-ban megfogalmazta *Egy nomád értelmiségi* című írásában, hogy ez az alku „bizonyos idő után lomposítóvá és züllesztővé válhat”. Ide nyúlnak vissza annak az attitűdnek a gyökerei, tegyük ezt még hozzá, amelyet a „politikai infantilizmus” és a cinizmus sajátos keveréke jellemez, s amely a közügyek iránti teljes apátiát eredményezte. Húsz évvel a rendszerváltás után jól érzékelhetjük, milyen nehéz ezen túllépni...

A „gulyáskommunizmushoz” azonban gulyás is kellett: ez vezetett el a hatvanas évek második felének gazdaságirányítási reformjaihoz, az „új gazdasági mechanizmushoz”. Ez az irányvonal ugyanakkor, a szerző szavait idézve, „tartalmazta azt az ábrándot is, hogy a szocialista rendszer, azaz a pártállami diktatúra megreformálható”. S ezzel kapcsolatban joggal fogalmazódik meg: a gazdasági kísérlet csak politikai reformokkal együtt lehetett volna sikeres, ez utóbbiakat azonban még csak mérlegelni sem kívánta a vezetés. 1968 augusztusa, a csehszlovákiai intervenció végleg megpecsételte a reformok sorsát, s 1972-re a „balosok” kerekedtek felül az MSZMP vezetésében – az utóbbiak mentalitását igen találóan jellemzi Salamon Konrád azzal a tőlük származó idézettel, miszerint a bajok oka, s a legsúlyosabb hiba a szakmai felkészültség előtérbe állítása a politikai „alkalmasság”, értsd megbízhatóság rovására. E háttér magyarázza, hogy a hetvenes évek közepére az egyre romló gazdasági helyzetben „az ortodoxok uralta vezetés meg sem értette a világban és az országban zajló változások lényegét.”

A szakmai hozzá nem értés teljes hiányának természetesen a magyar gazdaság látta a kárát. A pártvezetés azonban nem merte vállalni az életszínvonal érzékelhető csökkentését, s egyetlen – felettébb paradox – megoldást látott: a nyugati pénzpiacokhoz fordult hitelekért. (A Kádár-rendszer legitimitációja ugyanis, tegyük ezt hozzá, nem épülhetett morális elvekre, kizárólag materialista tényezőkön nyugodott. S a kibontakozó válság épp ezt a fundamentumot kezdte aláfosni.) Így alakult ki az a visszás helyzet – mutat rá Salamon Konrád – hogy a hetvenes évek közepére „a magyarországi politika és gazdaságirányítás szélsőbaloldali fordulatának anyagi fel-

tételeit nyugati kölcsönök biztosították.” Nyers Rezsőt, Fehér Lajost és társaikat kiszorították a vezetésből, s 1975-ben Fock Jenő miniszterelnököt is lemondatták, hogy helyét az „olajozottan működő semmittevés” embematikus figurája, Lázár György vegye át tizenkét évre.

Az eladósodás „első öt éves tervének” nem várt következményeivel magyarázható, hogy a pártvezetés 1978 márciusában „alapvetően átértékelte” addigi gazdaságpolitikáját, és óvatosan visszakanyarodott a korábban elvetett reformokhoz. Ezek közül a munka kiemeli, hogy 1981-től engedélyezték az ún. kisvállalatokat, amelyeknek országos szerv már nem adhatott utasítást, és az ún. vállalati gazdasági munkaközösségeket. Ily módon, roppant erősen korlátozott formában ugyan, a „második gazdaság” keretében hazánkban is kialakult a versenyszféra – ezen új fejlemény jelentőségének az érzékeltetésére érdemes megjegyezni, hogy az emigrációba vonult szociológus, Szelényi Iván e korszak társadalmszerkezetét már egy olyan modellben, a „két háromszög-modellben” írta le, amelyben az állami újraelosztás elvei szerint működő gazdaság mellett önálló szféraként jelent meg a magánvállalkozóké.

E szükségképp felemás intézkedésekkel sem tudta azonban a rendszer elkerülni a válság további mélyülését, s 1982-től már a reálbérek korlátozására és a korábbi hitelek törlesztését szolgáló újabb hitelek felvételére is rákényszerült. Joggal hangsúlyozza azonban Salamon Konrád, hogy a legsúlyosabb következmények a magyar társadalom erkölcsi-szellemi színvonalában és demográfiai állapotában mutatkoztak. A morális értékek elolvadása és a „mának élés gyakorlata” a családi élet kereteinek széteséséhez és a születések számának ijesztő csökkenéséhez vezetett; beigazolódott Fekete Gyula már 1970-ben megfogalmazott figyelmeztetése a magyar népesség csökkenésének egyre gyorsuló – s a rossz minták által felerősített – tendenciájáról. Hozzáteszem: a neves író arra is rávilágított *Sarkcsillag* című esszégyűjteményében (1983), hogy a rendszer tulajdonképpen a népesség fogyására alapozta életszínvonal-politikáját. Az anyagi érvényesülés vágya által fűtött önkizsákmányolás „eredményképp” lakosságunk átlagos életkora a legalacsonyabbak egyike lett Európában, míg a hatvan év feletti férfiak halálozási arányát és az öngyilkosságok gyakoriságát tekintve viszont éllovasokká váltunk. A szerző által megfogalmazott következtetés egyértelmű: a Kádár-korszak sokat emlegetett „gulyáskommunizmusa”, majd „frizsiderszocializmusa” mögött „a magyar társadalom egyre súlyosabb válsága és pusztulása húzódott meg”.

A megszerveződő ellenzék a társadalom elégedetlenségének adott hangot, s ennek kapcsán a munka átte-

kinti a nyolcvanas évek fontosabb ellenzéki kezdeményezéseit és sajtóorgánumait, kiemelve az 1979-es Bibó-émlékkönyvet, az urbánus tábor folyóiratát, a *Beszélőt* és a *Hirmondót*, valamint a Kulin Ferenc szerkesztette *Mozgó Világot* és a *Tiszatájt*. Ennek kapcsán a recenzens az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlja Salamon Konrádnak egy másik munkáját, amely egyedülálló mélységű elemzést ad a népi mozgalom hagyományait képviselő írók és költők elképzeléseiről és törekvéseiről a világháború végétől a rendszerváltásig terjedő időszakban. Elvi álláspontját Salamon Konrád ebben úgy határozza meg, hogy „a népi gondolat a társadalmi és politikai kérdésekre adott európai szellemiségű válasz volt” (*A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987*, 2006).

Az említett monográfia s az itt elemzett munka egyaránt hangsúlyosan szól az 1985-ben rendezett monori találkozóról; e tanácskozás különlegességét az adta, hogy itt – már és még – együtt voltak a későbbi két jelentős ellenzéki irányzat, a liberális és a népi orientáció képviselői (Csoóri Sándor, Csurka István, Bauer Tamás, Kis János). A további fejleményeket illetően a munka felidézi, hogy 1987 nyarán a „radikális demokraták” a *Beszélő* különszámában megjelentették a Társadalmi szerződés című programjukat, azzal a követeléssel, hogy „Kádárnak mennie kell”, szeptemberben pedig a „nemzeti demokrata ellenzék” megrendezte az első lakiteleki tanácskozást. (*A harmadik út küzdelme* bevezetésében a szerző kifejti, hogy a két tábor megjelenésére nem tartja szerencsésnek a „népi” és az „urbánus” jelzők használatát; „lényegüknek megfelelően az urbánusokat *radikális demokratáknak*, a népieket pedig *nemzeti demokratáknak*” kellene nevezni.) Szerinte a lakiteleki összejövetel résztvevői mindenekelett azt kívánták lehetővé tenni, hogy a közügyek iránt érdeklődők ne csak egyes értelmiségi csoportok titkos összejövetelein, hanem a nyilvánosság előtt is véleményt nyilváníthassanak. A két utóbbi esemény (a Társadalmi szerződés publikálása, ill. Lakitelek) nyilvánvalóvá tette, hogy az ellenzék két ellentétes irányzatra hasadt, s ez felelevenítette „az 1930-as évek óta tartó modernizációs vitát”, amihez még hozzáteszi a szerző: „és sajnos felkavarta annak összes félreértésekből és félremagyarázásokból keletkezett hordalékát is.”

Az államszocialista rendszer végnapjait elemezve a munka hangsúlyozza: 1987–1988-ra az MSZMP politikájával már nemcsak a társadalom, de a párt tagságának jelentős része is elégedetlenné vált, s nyíltan felvetődött a vezetők felelőssége. A nép elfogadta az ellenzéki értelmiség ajánlatát, a nyugati típusú demokráciát, ám ebben „elsősorban nem a szabad társadalom eszménye

vonzotta, hanem a fogyasztói társadalomé.” Salamon Konrád ezzel a megállapításával a magyar átalakulás egyik kulcsfontosságú elemére mutatott rá, s egyetértve emlékeztetek azokra a szociológiai kutatásokra, amelyek kétséget kizáróan jelezték, hogy a lakosság jó része a demokráciától elsősorban valóban nem azt várta (s talán ma sem azt várja), amit az nyújtani tud, azaz önmagunk felelős kormányzását, hanem valami más: anyagi jólétet. Ez a „félreértés” csak a rendszerváltás lezajlása után derült ki...

Az 1988 májusában tartott pártértekezlet, amely Kádár politikai bukásához és Grósz miniszterelnökké válásához vezetett, „felemás eredményt hozott”, hiszen az új vezetés nyitottá vált ugyan bizonyos változtatásokra, de kizárólag az MSZMP vezető szerepének az érintetlenül hagyásával. Ezzel együtt, hangsúlyozza a munka, 1988 a Kádár-korszak vége, amihez kedvező körülményeket biztosított, hogy „mind a Szovjetunió, mind a többi csatlós ország vezetése saját súlyos belső válságával volt elfoglalva”.

A „tárgyalásos forradalomról”, azaz a rendszerváltás jogi-intézményi síkon történő lezajlásáról beszámoló fejezet az események kulcsszereplőjeként értékeli Pozsgay Imrét; ő volt az, aki 1989 februárjában ellenforradalom helyett „népfelkelésnek” minősítette 1956-ot. Állásfoglalásának a jelentőségét az adta – állapítja meg Salamon Konrád – hogy addig az MSZMP „a szocializmus és az ország megmentőjének a szerepében tetszelgett”, az átértékelés nyomán viszont e hivatkozási alap semmissé vált. Ez volt a közvetlen előzménye annak is, hogy a párt Központi Bizottsága februári ülésén elfogadta a többpártrendszer bevezetését. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak kapcsán a munka kiemeli, hogy a kezdeményezők mindvégig az ellenzék képviselői voltak, akik – felismerve, hogy az állampárt minden lényeges kérdésben kész engedni – előrehozták a jogállam alapkérdéseinek a megtárgyalását, nem kívánva megvárni azzal az alkotmányozó gyűlés összehívását. Így vált lehetségessé a békés átmenet – s így kaphatta ez a forradalom a „kialkudott” jelzőt a fejezet egyik

alcímében. E jelző használata jogos, mert az átmenet jellegének meghatározó vonására utal.

A történelmi folyamat pontos rekonstruálására törekvő munka, érthető módon, persze nem térhet ki arra a kérdésre, mi lett volna, ha... Ha e folyamat más jelleget ölt. Egy mondat erejéig mégis utalnék arra, hogy húsz évvel a rendszerváltás után igen sokan felvetik, vajon a régi pártállami és az új ellenzéki elit egymás közötti megállapodása a hatalom újraosztásáról nem akadályozta-e meg a döntések meghozatalából kihagyott társadalmat az új rendszerrel való azonosulásban. A többi volt szocialista országban is békés, vér nélküli rendszerváltás zajlott (Románia kivételével), de erős társadalmi részvétellel és nyomásgyakorlással – hazánkban viszont az átmenet irányításából szinte teljesen kimaradt a civil társadalom. Az átmenet magyar modellje tehát egyedi vonásokat mutat, ám arra a kérdésre, hogy történhetett-e volna mindez másképp is az embereket apátiába süllyesztő „puha diktatúra” örökségének talaján, aligha adható kategorikus történelmi válasz...

Salamon Konrád lényegre törő összefoglalása XX. századi történelmünk fő tendenciáiról és eseményeiről meggyőzi az olvasót arról, hogy – Csoóri Sándornak az 1985-ös monori tanácskozáson használt fordulatával élve – bár a rövid XX. század végére végbement ugyan Magyarországon valamelyes politikai konszolidáció, nemzeti konszolidáció nem következett be. S erről a mai napig sem beszélhetünk... A XX. század tehát többet vett el tőlünk, mint amennyit adott, s a következmények az új évszázadban is sújtanak minket. Hazánkban azért is roppant fontos a múlt tanulmányozása, mert mintha nálunk a múlt nem tudna elmúlni... A XX. század lezárulta után sem tudunk megszabadulni a történelmünket újra és újra kisiklató diktatúrák örökségétől, s ha ezen nem tudunk úrrá lenni, akkor, Lányi András szellemes megfogalmazásával, olyan jelenbe kényszerülünk, amelynek nincs jövője... E nyilvánvaló zsákutcá elkerülésében segítenek az olyan munkák, mint Salamon Konrádnak a XX. század örökségével őszintén szembenéző remek összefoglalása.

